TILSHUNOSLIK

Xidirova Maxfuza Amirqulovna (Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti "Xorijiy til va adabiyoti yuqori kurslar" kafedrasi katta o'qituvchisi; m.xidirova@dtpi.uz)

YOVVOYI SUTEMIZUVCHILAR NOMLARINING LINGVOSTATISTIK VA TEMATIK TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek tilidagi 200 dan ortiq yovvoyi sutemizuvchi hayvon nomlari (zoonimlar)ning lingvostatistik va tematik tahlili amalga oshirilgan. Nomlar avvaldan belgilangan 12 ta tematik guruhga ajratilib, har bir guruh doirasida va umumiy ro'yxat bo'yicha nomlarning bosh harflar chastotasi, struktur tuzilishi (bir yoki ko'p komponentli) kabi lingvistik xususiyatlari statistik metodlar yordamida o'rganilgan. Tahlil natijalari jadvallar va grafiklar orqali ko'rsatilgan. Shuningdek, zoonimlarning til va madaniyatdagi o'rni, nomlash tamoyillari haqida ayrim mulohazalar bildirilgan va tegishli ilmiy adabiyotlarga havolalar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *zoonim, yovvoyi sutemizuvchilar, lingvostatistika, tematik guruhlash, nomlash tamoyillari, o'zbek tili, onomastika, leksikologiya.*

Хидирова Махфуза Амиркуловна (Денауский институт предпринимательства и педагогики, старший преподаватель кафедры иностранного языка и литературы; m.xidirova@dtpi.uz)

ЛИНГВО-СТАТИСТИЧЕСКИЙ И ТЕМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАЗВАНИЙ ДИКИХ МЛЕКОПИТАЮЩИХ

Аннотация. *В данной статье проведен лингвостатистический и тематический анализ более 200 названий диких млекопитающих (зоонимов) в узбекском языке. Названия были разделены на 12 заранее определенных тематических групп, и с помощью статистических методов изучены такие лингвистические особенности, как частотность начальных букв (внутри каждой группы и по общему списку) и структурный состав (однокомпонентные или многокомпонентные). Результаты анализа представлены в виде таблиц и графиков. Также высказаны некоторые соображения о роли зоонимов в языке и культуре, принципах номинации и приведены ссылки на соответствующую научную литературу.*

Ключевые слова: *зооним, дикие млекопитающие, лингвостатистика, тематическая группировка, принципы номинации, узбекский язык, ономастика, лексикология.*

Khidirova Makhfuza Amirkulovna (Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy Senior teacher at Foreign language and literature department; m.xidirova@dtpi.uz)

LINGUO-STATISTICAL AND THEMATIC ANALYSIS OF WILD MAMMAL NAMES

Annotation. *This article presents a linguo-statistical and thematic analysis of over 200 wild mammal names (zoonyms) in the Uzbek language. The names were divided into 12 predefined thematic groups, and linguistic features such as initial letter frequency (within each group and in the overall list) and structural composition (single-component or multi-component) were studied using statistical methods. The analysis results are presented using tables and graphs. Additionally, some considerations regarding the role of zoonyms in language and culture and naming principles are discussed, and references to relevant scientific literature are provided.*

Keywords: *zoonym, wild mammals, linguo-statistics, thematic grouping, naming principles, Uzbek language, onomastics, lexicology.*

Kirish. Hayvonot dunyosi nomlari yoki zoonimlar til leksik qatlamining ajralmas qismi bo'lib, ular nafaqat tilshunoslik, balki etnolingvistika, madaniyatshunoslik, biologiya va ekologiya kabi fanlar uchun ham muhim tadqiqot obyektidir. Zoonimlar ma'lum bir xalqning dunyoqarashi, atrof-muhitga munosabati, tarixiy aloqalari va nomlash an'analarini aks ettiradi. O'zbek tilidagi zoonimlar tizimi ham o'zining boyligi va rang-barangligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, yovvoyi sutemizuvchilar nomlari alohida qiziqish uyg'otadi, chunki ular, ko'pincha, xalq og'zaki ijodi, adabiyot va kundalik muloqotda faol qo'llanadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi – o'zbek tilida qo'llaniluvchi 200 dan ortiq yovvoyi sutemizuvchi hayvon nomlarining lingvistik xususiyatlarini statistik metodlar yordamida tahlil qilish, ularni tematik guruhlar bo'yicha taqsimlanishini o'rganish va nomlarning strukturaviy tuzilishini aniqlashdan iborat. Tadqiqotning dolzarbligi o'z-bek zoonimiyasining lingvo-statistik jihatlari kam o'rganilganligi, mavjud nomlar korpusini tizimli tahlil qilish orqali til birliklarining statistik qonuniyatlarini aniqlash, shuningdek, zoonimlarning leksik-semantik va struktur xususiyatlarini chuqurroq anglash zarurati bilan belgilanadi. Bunday tahlil tilshunoslikning onomastika, leksikologiya va lingvostilistika kabi sohalariga hissa qo'shadi.

Adabiyotlar tahlili. Onomastikaning umumiy nazariyasi va metodologiyasiga bag‘ishlangan tadqiqotlar zoonimlarni o‘rganish uchun poydevor yaratadi. Masalan, Ainiala, Saarelma va Sjöblom [1]. Finlandiya onomastikasi misolida nomlarning turlari, ularning til tizimidagi o‘rni va tadqiq etish usullarini ko‘rib chiqadilar. Van Langendonck [12] esa atoqli otlar nazariyasi va tipologiyasini chuqur tahlil qilib, ularning umumiy leksikadan farqlanish mezonlarini ishlab chiqqan. Coates [6;356–382-b]. ham atoqli otlarning o‘ziga xos lingvistik xususiyatlarini o‘rganib, nomlash jarayonining universal va partikular jihatlariga e’tibor qaratadi. Bu kabi umumiy onomastik tadqiqotlar zoonimlarni kengroq nomlar tizimining bir qismi sifatida tushunishga yordam beradi.

Hayvonlarni nomlash shunchaki lingvistik hodisa bo‘lmay, balki ma’lum bir madaniyatning atrof-muhitni idrok etishi va tasniflashi bilan chambarchas bog‘liq. Berlin [5] an’anaviy jamiyatlarda o‘simlik va hayvonlarni tasniflash tamoyillarini o‘rganib, xalq taksonomiyasi va ilmiy taksonomiya o‘rtasidagi bog‘liqliklar va farqlarni ko‘rsatib bergan. Hunn [7] Meksikadagi Tzeltal xalqining zoologik bilimlarini va hayvonlarni nomlash strategiyalarini chuqur etnografik va lingvistik tahlil qilgan. Bu tadqiqotlar zoonimlarning nafaqat denotativ, balki konnotativ ma’nolarini ham ochib berishda muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston sharoitida ham yovvoyi sutemizuvchilarning nomlanishi xalqning tabiat haqidagi bilimlari, xo‘jalik faoliyati va mifologik tasavvurlari bilan uzviy bog‘liq ekanligini taxmin qilish mumkin. Zoonimlarning lingvistik jihatlari, jumladan ularning kelib chiqishi, ma’no taraqqiyoti va tuzilishi ham ko‘plab tadqiqotchilar diqqat markazida bo‘lgan. Turkiy tillar bo‘yicha umumiy tadqiqotlar, masalan, Baskakov [16] yoki Shcherbak [18]ning ishlari, o‘zbek zoonimlarining tarixiy ildizlari va boshqa turkiy tillardagi muqobillari bilan qiyosiy tahlil qilish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, zoonimlarning struktur tahlili, ya’ni, ularning bir yoki ko‘p komponentli ekanligi, so‘z yasalishi modellari Kononov kabi o‘zbek tili grammatikasiga oid asarlar kontekstida o‘rganilishi mumkin (17).

Zoonimlar til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni yorqin namoyon etadi. Lingvistik hodisalarni, jumladan, leksik birliklarni miqdoriy jihatdan tahlil qilish til qonuniyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi. Baayen [4] yoki Köhler [8] kabi mualliflarning ishlari kvantitativ lingvistika metodologiyasini, xususan, chastota tahlili, taqsimot qonuniyatlari kabi usullarni lingvistik ma’lumotlarga tatbiq etish imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Zipfning [14] klassik ishlari esa so‘zlarning qo‘llanish chastotasi ortida ma’lum tamoyillar yotishini asoslab bergan. Biroq aynan o‘zbek tilidagi yovvoyi sutemizuvchilar nomlarining keng qamrovli korpusini lingvostatistik metodlar yordamida maxsus o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar nisbatan kam uchraydi. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, zoonimlar turli fanlar nuqtayi nazaridan, onomastik, etnobiologik, lingvistik, madaniy o‘rganilgan. Biroq o‘zbek tilidagi yovvoyi sutemizuvchilar nomlarining katta hajmdagi ro‘yxatini *bir vaqtning o‘zida ham tematik guruhlash, ham lingvostatistik* jihatdan tahlil qilishga qaratilgan maxsus tadqiqotlar yetarli emas. Ushbu maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga harakat qiladi va o‘zbek zoonimiyasining miqdoriy va strukturaviy xususiyatlarini statistik metodlar yordamida yoritishni maqsad qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materiali sifatida avvaldan shakllantirilgan, 12 ta tematik guruhga ajratilgan 240 dan ortiq yovvoyi sutemizuvchi hayvon nomlari ro‘yxati olindi. Tahlil bir qancha metodlar yordamida amalga oshirildi. Tavsifiy metod qo‘llanilib, unda zoonimlarning umumiy leksik xususiyatlari tavsiflandi. Tizimli tahlil metodi yordamida to‘plangan nomlar avvaldan belgilangan 12 ta tematik guruh bo‘yicha tizimlashtirildi. Statistik tahlil amalga oshirildi va uning doirasida bir nechta vazifalar bajarildi. Nomlarning tematik guruhlar bo‘yicha miqdoriy taqsimlanishi aniqlandi. Nomlarning bosh harflari bo‘yicha chastota tahlili o‘tkazildi. Zoonimlarning struktur tahlili bajarilib, bir komponentli va ko‘p komponentli nomlar nisbati hisoblab chiqildi. Grafik metod vositasida olingan statistik natijalar vizual tarzda taqdim etildi. Tahlil jarayoni bir nechta bosqichlarda amalga oshirildi. Har bir tematik guruhga kiruvchi nomlar soni alohida hisoblab chiqildi. Umumiy ro‘yxatdagi har bir nomning bosh harfi aniqlandi va ularning umumiy sondagi chastotasi hisoblandi.

Tahlil va natijalar. Tahlil qilingan 243 ta yovvoyi sutemizuvchi nomi 12 ta tematik guruhga quyidagicha taqsimlandi.

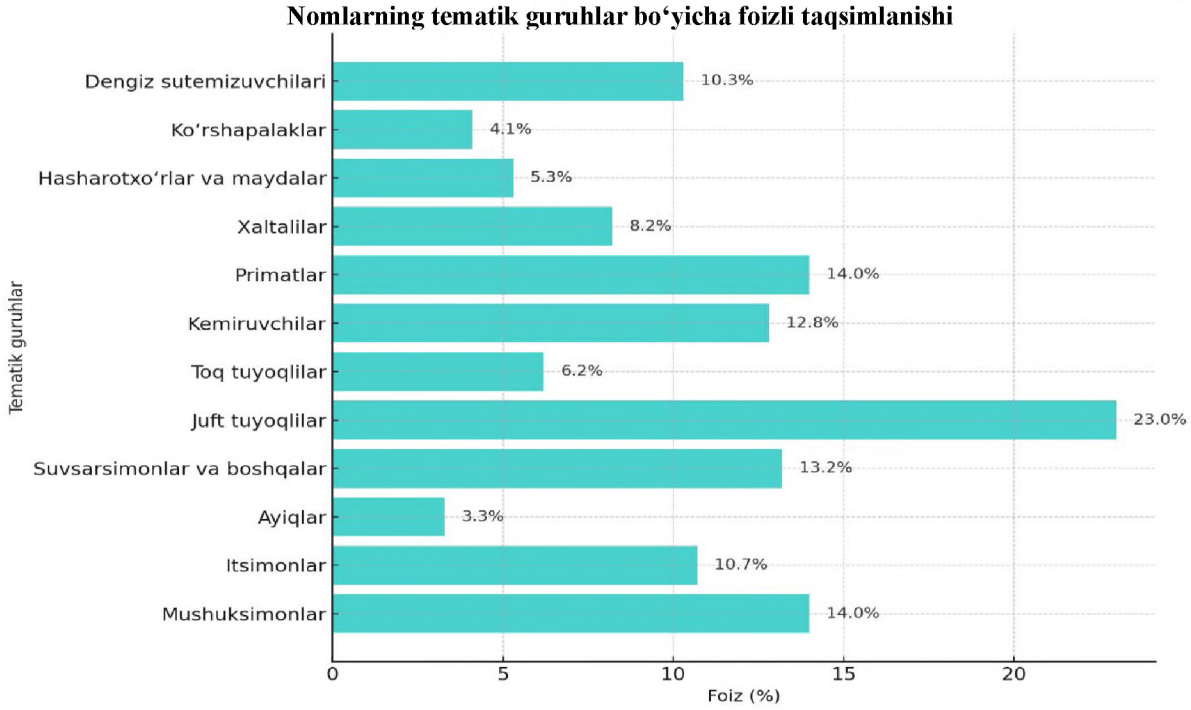
1-jadval

Yovvoyi sutemizuvchi nomlarining tematik guruhlar bo‘yicha taqsimlanishi

№	Tematik guruh	Nomlar soni	Foiz (%)
1	Mushuksimonlar (Felidae)	34	14.0%

2	Itsimonlar (Canidae)	26	10.7%
3	Ayiqlar (Ursidae)	8	3.3%
4	Suvsarsimonlar va boshqa mayda yirtqichlar	32	13.2%
5	Juft tuyoqlilar (Artiodactyla)	56	23.0%
6	Toq tuyoqlilar (Perissodactyla)	15	6.2%
7	Kemiruvchilar (Rodentia)	31	12.8%
8	Primates (Primates)	34	14.0%
9	Xaltalilar (Marsupialia)	20	8.2%
10	Hasharotxo‘rlar va mayda sutemizuvchilar	13	5.3%
11	Ko‘rshapalaklar (Chiroptera)	10	4.1%
12	Dengiz Sutemizuvchilari (Cetacea, Pinnipedia, Sirenia)	25	10.3%
	JAMI	**243**	**100%**

1-grafik

Grafikdan ko‘rinib turibdiki, eng ko‘p nomlar “Juft tuyoqlilar” (23.0%), “Mushuksimonlar” (14.0%) va “Primatlar” (14.0%) guruhlariga to‘g‘ri keladi. Bu O‘zbekiston va unga qo‘shni hududlar faunasi uchun xos bo‘lgan yoki madaniy jihatdan muhim sanalgan hayvon guruhlarining nomlarda ko‘proq aks etishi bilan izohlanishi mumkin.

2. Bosh harflar chastotasi tahlili. Tahlil qilingan 243 ta nomning bosh harflari bo‘yicha chastotasi quyidagicha.

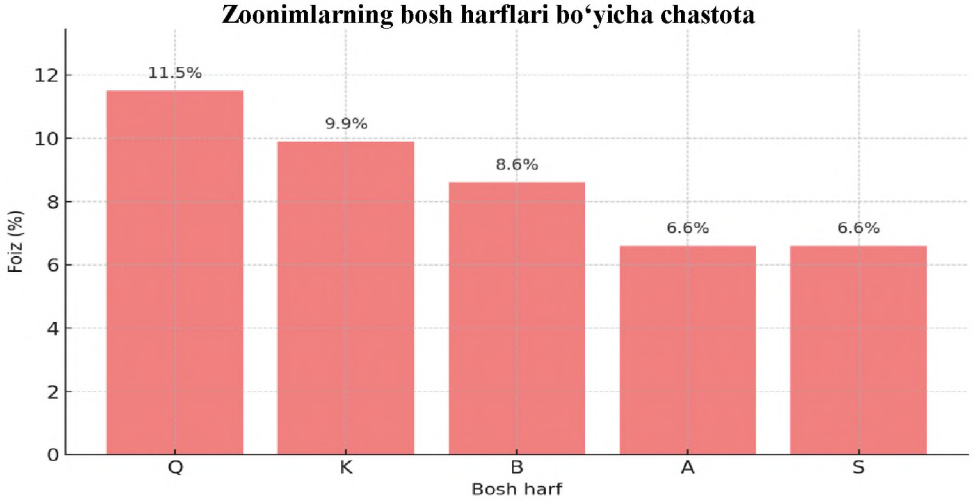
2-jadval

Zoonimlarning bosh harflari bo‘yicha chastota

Bosh harf	Nomlar soni	Foiz (%)	Misollar
Q	28	11.5%	Qoplon, qunduz, kiyik, qora kiyik va h.k.
K	24	9.9%	Karkidon, kiyik, kenguru, koala va h.k.
B	21	8.6%	Bo‘ri, bug‘u, bizon, bandikut va h.k.
A	16	6.6%	Arslon, ayiq, alpaka, antilopa va h.k.
S	16	6.6%	Silovsin, suvsar, saiga, sirtlon va h.k.

2-grafik

Zoonimlarning bosh harflari bo‘yicha chastota

Bu natijalar o‘zbek tilining fonetik xususiyatlari va leksikasida ma’lum harflar bilan boshlanuvchi so‘zlarning faolligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. “Q” harfining yuqori chastotasi qadimgi turkiy tillardan meros qolgan ko‘plab zoonimlarning mavjudligi bilan izohlanishi mumkin.

1. **Struktur tahlil.** Tahlil qilingan nomlarning strukturasi quyidagicha taqsimlandi.

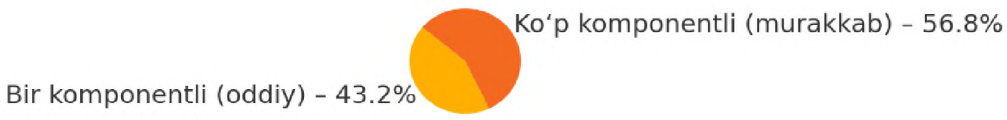
3-jadval

Zoonimlarning struktur tahlili

Nom strukturasi	Nomlar soni	Foiz (%)	Misollar
Bir komponentli (oddiy)	105	43.2%	Arslon, bo‘ri, ayiq, jirafa, zebra, koala, lama, kenguru, vombat, gaur...
Ko‘p komponentli (murakkab)	138	56.8%	Qora oyoqli mushuk, tog‘ echkisi, dengiz arsloni, uchar olmaxon, oq ayiq...
JAMI	**243**	**100%**	

2-grafik

Zoonimlarning struktur tahlili

Natijalardan ko‘rinib turibdiki, ko‘p komponentli nomlar (56.8%) bir komponentli nomlarga (43.2%) nisbatan ko‘proq uchraydi. Bu holat hayvon turlarini bir-biridan farqlash, ularning o‘ziga xos belgilarini (rangi, yashash joyi, o‘xshashligi, hajmi) nom orqali ifodalash ehtiyoji bilan bog‘liq. Masalan, “Qora oyoqli mushuk”, “Tog‘ echkisi”, “Dengiz arsloni” kabi nomlar aniqlashtiruvchi komponentlar (sifat, ot) yordamida hosil qilingan. Bunday nomlash tamoyili ko‘plab tillarga xos bo‘lib, obyektni aniqroq identifikatsiya qilishga xizmat qiladi.

Olingan natijalar o‘zbek tilidagi yovvoyi sutemizuvchilar nomlarining lingvostatistik xususiyatlari haqida muayyan xulosalar chiqarish imkonini beradi. Juft tuyoqlilar, mushuksimonlar va primatlarga oid nomlarning ko‘pligi bu guruhlarning O‘rta Osiyo mintaqasi tabiati va madaniyatidagi tarixiy ahamiyati yoki jahon faunasidagi xilma-xillikning til leksikasida aks etishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, juft tuyoqlilar va yirtqich mushuksimonlar qadimdan ovchilik va xalq og‘zaki ijodi obyektlari bo‘lgan. Primatlarning ko‘pligi esa, asosan, boshqa faunasiga oid nomlarning tilga kirib kelishi bilan izohlanishi mumkin. “Q”, “K”, “B” harflarining yuqori chastotasi o‘zbek tilining fonologik va leksik xususiyatlari bilan bog‘-liq. Ko‘p komponentli nomlarning ustunligi (56.8%) zoonimlarning nominatsiya jarayonida tavsifiy tamo-yilning faolligini ko‘rsatadi. Bu onomastikaning umumiy qonuniyatlaridan biri bo‘lib, yangi yoki kam ma’-lum obyektlarni nomlashda tavsifiy birikmalar ko‘proq qo‘llaniladi. Vaqt o‘tishi bilan, ba’zi ko‘p compo-nentli nomlar leksikalizatsiyaga uchrab, bir butun tushunchani ifodalaydigan barqar,or birlikka aylanishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqotda o‘zbek tilidagi 243 ta yovvoyi sutemizuvchi hayvon nomining lingvostatistik tahlili amalga oshirildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki:

1. Nomlar tematik guruhlar bo‘yicha notekis taqsimlangan bo‘lib, eng ko‘p nomlar “Juft tuyoqlilar”, “Mushuksimonlar” va “Primatlar” guruhlariga to‘g‘ri keladi.
2. Nomlarning bosh harflari chastotasida “Q”, “K”, “B” harflari yetakchilik qiladi.
3. Struktur jihatdan ko‘p komponentli (tavsifiy) nomlar bir komponentli nomlarga nisbatan ko‘proq (56.8%).

Bu natijalar o‘zbek tilidagi zoonimlar tizimining ba’zi lingvistik qonuniyatlarini ochib beradi va nomlash tamoyillarida tavsifiylikning ustunligini ko‘rsatadi. Ushbu tahlil faqat taqdim etilgan ro‘yxat asosida amalga oshirildi va u o‘zbek tilidagi *barcha* yovvoyi sutemizuvchi nomlarini qamrab olmasligi mumkin. Shuningdek, nomlarning etimologik tahlili, sinonimiyasi, variantdorligi kabi jihatlar chuqur o‘rganilmadi. Kelgusida o‘zbek tilidagi zoonimlarning kengroq korpusini yaratish, ularning etimologik qatlamlarini aniqlash, dialektal variantlarini o‘rganish va boshqa turkiy tillardagi zoonimlar bilan qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Ainiala, T., Saarelma, M., & Sjöblom, P. Names in Focus: An Introduction to Finnish Onomastics. Helsinki, Finnish Literature Society, SKS, 2012, p. 216.

(2). Algeo, J. (Ed.). Fifty Years Among the New Words. A Dictionary of Neologisms, 1941–1991. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

(3). Baayen, R.H. Analyzing Linguistic Data. A Practical Introduction to Statistics Using R.Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

(4). Berlin, B. Ethnobiological Classification: Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies. Princeton, NJ. Princeton University Press, 1992.

(5). Coates, R. Properhood. Language, 82(2), 2006, p. 356–382.

(6). Hunn, E.S. Tzeltal Folk Zoology. The Classification of Discontinuities in Nature. New York, Academic Press, 1977.

(7). Köhler, R., Altmann, G., & Piotrowski, R.G. (Eds.). Quantitative Linguistics: An International Handbook. Berlin: Walter de Gruyter, 2005.

(8). Van Langendonck, W. Theory and Typology of Proper Names. Berlin: Mouton de Gruyter, 2007.

(9). Zipf, G.K. Human Behavior and the Principle of Least Effort: An Introduction to Human Ecology. Cambridge, MA: Addison-Wesley Press, 1949.

(11). Баскаков, Н.А. Введение в изучение тюркских языков (2-е изд.). Москва, “Высшая школа”, 1969.

(12). Кононов, А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва–Ленинград, издательство АН СССР, 1960.

(13). Щербак, А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: Имя. Ленинград, “Наука”, 1977.